

Алег Дзярновіч
Мінск

ТЫТУЛ ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ: ДЗЕ МЕСЦА «РУСКАЙ» ТРАДЫЦЫІ?

У статті розглядаються проблема генези титулування великих князів литовських, зокрема акцент робиться на місце та ролі «руської» традиції у цьому процесі.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, великий князь литовський, «руська» традиція, титулатура.

В статье рассматривается проблема генезиса титулирования великих князей литовских, в частности делается акцент на месте и роли «руской» традиции в этом процессе.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, великий князь литовский, «руська» традиция, титулатура.

The problem of genesis of a taken a title by the grand Lithuanian dukes is considered in article. In particular, the emphasis is placed on a place and a role of «rus'» tradition in this process.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the grand Lithuanian duke, «rus'» tradition, taken of a title.

Тытул

Тытулатура манарха мае, несумнеўна, сімвалічнае значэнне. Гэта свайго роду публічная маніфестацыя статусу і, у пэўным сэнсе, сведчанне знешнепалітычнай і культурнай арыентацыі. Паўнаважасны тытул патрабуе абавязковай легітымацыі, павінен атрымаць прававое афармленне, альбо, прынамсі, афіцыйнае прызнанне як з боку падданных, так і міжнароднай арэне. У адваротным выпадку, выкарыстанне тэрмінаў, аналагічных тытулаванню, будзе не тытулам, а ганаровым азначэннем¹. Ад разнастайных ганаровых эпітэтаў і параўнаўчых азначэнняў тытул адрознівае таксама строгае афармленне і ўстойлівасць фармулёвак.

Такім чынам, уласна тытул валодае некалькімі важнымі характарыстыкамі, неабходнымі для паўнаты яго прававых функцый. Перш за ўсё, тытул мае быць атрыбутыўным – гэта значыць, валадар,

¹ Філюшкін А. І. Титулы русских государей. – М., СПб.: Альянс-Архео, 2006. – С. 4.

які меў пэўны тытул, карыстаўся ім да канца жыцця ці пакуль не быў выгнаны. Другая рыса – гэта дзяржаўна-палітычная канкрэтызацыя, калі тытул прывязваецца не да персону, а да канкрэтнага уладання, дзяржання, «стала»-трону. І, што вельмі важна, тытул павінен быць легітымным, то бок прызнавацца іншымі ўладарамі і манархамі.

У Вялікім Княстве Літоўскам праблема паходжання тытула манарха не ёсць такой адназначнай, як падаецца, бо ўсталяванне гэтага тытула мела сваю тэмпаральнасць (расцягнутасць у часе) ды зменлівасць. Пры аналізе фактычнага матэрыялу ад пачатку трэба засігналізаваць, што звесткі пра тытулатуру можна падзяліць на тры катэгорыі: 1) тытул, які фігуруе ў дакументах канцылярыі манарха, гэта значыць у дакументах, якія зыходзяць ад імя манарха; 2) тытул, які выкарыстоўваецца ў замежных пасланнях да манарха ВКЛ; 3) тытул у пазнейшых крыніцах.

Вялікае Княства Літоўскае: Які князь вялікшы?

Яшчэ ў 1379 г. у нямецкамоўных пасланнях, якія сыходзілі ад імя Ягайлы, ён выступае «вышэйшым князем / герцагам Літвы» («Jagel obirster Herczoge der Littouwin»)², альбо, як у 1380 г., «вышэйшым каралём Літвы» («Jagel obirster Herczoge der Littouwin»)³. У 1382 г. ён ужо фігуруе як «літасцю Божай вялікі кароль Літвы» («Jagal von Gotis gnaden groser koning zcu Littawen»)⁴. Падобная варыятыўнасць азначэнняў на працягу гэтых чатырох гадоў можа сведчыць за тое, што сам афіцыйны тытул яшчэ не ўсталяваўся. Ягайла яшчэ да каталіцкага хросту зваўся «królem»⁵, «magnus rex»⁶, «magnus dux»⁷, а таксама «obirster kung» («найвышэйшы кароль») і «obirster herczog» («найвышэйшы князь»)⁸. Усё гэта сведчыць, што ў дачыненні да ВКЛ апісальны тэрмін «rex» быў сінонімам тытула «князь».

У лацінскіх актах перад хростам Ягайлы сустракаецца азначэнне «magnus dux» (у тым ліку, у Крэўскім акце)⁹. У далейшым, у актах ад 18 лютага і 1 сакавіка 1386 г. Ягайла завецца «найвялікшы князь»

² Kodeks dyplomatyczny Litwy / Wyd. E. Raczyński. – Wrocław, 1845. – S. 53–55; Codex diplomaticus Prussicus. – Bd. 3. – Königsberg, 1848. – Nr 134. – S. 180.

³ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Hrsgb. von F. G. v. Bunge. – Reval, 1857. – Bd. 3. – Nr. 1153, S. 362–363.

⁴ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch. – Bd. 3. – Nr. 1184. – S. 393–394.

⁵ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 64–68.

⁶ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 61.

⁷ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 69.

⁸ Kodeks dyplomatyczny Litwy. – S. 53, 55.

⁹ 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas [Lietuvos užsieni politikos dokumentai. XIII–XVIII a. Turynėjimai] / Sudarė Jūratė Kiaupienė. – Vilnius, 2002. – P. 17.

(«supremus dux»)¹⁰. Гэтыя даты і тытулы сімптоматычныя, бо тое быў ужо перыяд пасля падпісання 14 жніўня 14385 г. Крэўскага акта пра злучэння Літвы з Каронай Польскай у «адно цела». Ад сярэдзіны 1386 г., усталёўваецца тэрмін «princeps», а «dux» знікае з тытулатуры Ягайлы. Па хросце Ягайлы ў 1386 г. ў дачыненні да яго ўжо не ўжываецца тытул «вялікі князь» (за рэдкім выключэннем). Затое пачынае выкарыстоўвацца лацінская суперлатыўная форма (найвышэйшая граматычная ступень) «найвялікшы» («supremus») – відавочна, таксама дзеля адрознення ад іншых літоўскіх князёў. «Princeps» (лацінскае «валадар»), што таксама перакладаюць як «князь», ёсць нечым большым, чым «dux» («князь»), але ж меншым, чым «rex» («кароль»). Функцыяй «princeps» было адрозненне Ягайлы ад падлеглых яму літоўскіх князёў, якія зваліся «dux», а таксама «magnus dux». Паводле Яна Адамуса, з'яўленне тытулу «princeps» магло выконваць ролю «компенсацыі» за спыненне ўжывання тэрміну «кароль» у дачыненні да ўладара дзяржавы¹¹. Але, як ужо адзначалася, пераход ад «dux» да «princeps» таксама цалкам адпавядала еўрапейскай тэндэнцыі эвалюцыі значэння гэтых тытулаў.

Змены ў тытулатуры Вітаўта вельмі добра ілюструюць эвалюцыю тытулу літоўскага гаспадара, тым больш, што гэта кладзецца на сетку палітычных падзей. Яшчэ ў 1384 г. Вітаўт выступае толькі як «князь Трокаў» («herczoge czu Tracken»)¹², а ў 1386 г. як «князь Літоўскі і ўладар Гарадзенскі» («dux Litwaniae ac dominus Hrodensis»)¹³. Усё ж палітычны кантэкст прымушаў Вітаўта больш сціпла акрэсліваць свае паўнамоцтва, як у 1387 г. ён фігуруе як «князь Берасцейскі і Гарадзенскі» («duc Brestensis at Hrodensis»)¹⁴. У 1388 г. Вітаўт зноў выступае як «князь Берасцейскі і спадчыннік [дзедзіч – А. Дз.] Гарадзенскі», але ўжо таксама «іншых зямель Літвы і Русі» («Alexander alias Withowdus dei gracia dux Brzestensis at heres Hrodensis necnon aliarum terrarium Lythuaniae et Russie»)¹⁵, аль-

¹⁰ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Ed. A. Lewicki. – Т. II. – Cracovia, 1891. – Nr. 7, P. 8; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – Nr. 24. – P. 8.

¹¹ Adamus Jan. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – Rok XLIV, 1930. – Т. 1. – Zeszyt 3. – S. 323.

¹² Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 13. – P. 3–4.

¹³ Codex epistolaris saeculi decimi quinti. [Т. 1:] 1384–1492: Ex antiquis libris formularum, corpore Naruszeviciano, autographis archivistiche plurimis collectus opera Augusti Sokołowski, Josephi Szujski. Pars 1: Ab anno 1384 ad annum 1444. – Cracovia, 1891. – Nr. 5. – P. 6; Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 / Wydali St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1892. – Nr. 11. – P. 8–9.

¹⁴ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 35. – P. 13–14.

¹⁵ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej / Wydali J. Fijałek i Wł. Semkowicz. – Kraków, 1948. – Nr. 14. – P. 27–28; Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 44. – P. 15; Vitoldiana.

бо «Божай літасцю князь Літоўскі, а таксама спадчыннік (дзедзіч) Гарадзенскі, Берасцейскі, Драгічынскі, Луцкі, Уладзімірскі і іншых зямель» («*Dei gratia dux Lithuaniae ac haeres Grodnensis, Brestensis, Drohiciensis, Luceoriensis, Wlodimiriensis et aliarum terrarum*»)¹⁶. Тытул князя Гарадзенскага і Берасцейскага фігуруе ў Вітаўта і надалей – у 1389 г.¹⁷ А ў 1390 г. у пасланнях да Нямецкага ордэну Вітаўт выступае як князь Луцкі і Гарадзенскі¹⁸, а таксама, як князь літоўскі¹⁹. У 1392²⁰ і 1393 гг.²¹ тытул князя літоўскага і ўладара Луцкага (+ Троцкага) маглі камбінавацца разам.

Але ёсць адзін супольны дакумент Ягайлы і Вітаўта, датаваны 1386 г., дзе апошні выступае як «*magnus dux*»²². Вакол гэтага дакумента ў свой час у польскай гістарыяграфіі разгарнулася дыскусія. Акт вядомы не ў арыгінале, а толькі ў пазнейшых копіях і А. Лявіцкі адмаўляў яму ў аўтэнтычнасці, бо «ў 1386 г. пра вялікае княства Вітаўта яшчэ нікому не снілася»²³. Ян Адамус, у сваю чаргу, звяртаў увагу на тое, што гэты дакумент вядомы нам у двух спісах, і ў абодвух Вітаўт выступае, як «вялікі князь»²⁴. Відавочна, што ў гэтым выпадку мы маем справу з неафіцыйным тытулам.

За часамі Вітаўта эпізадычна вялікім князем крыніцы называюць таксама Скіргайлу²⁵, хоць так сябе ён не тытулаваў²⁶. Звычайна ж Скіргайла фігуруе ў дакументах як «Божай літасцю князь Літоўскі і дзедзіч Троцкі і Полацкі» («*dei gracia dux Lithwanie et dominus Trocensis ac Polocensis*»)²⁷.

Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430 / Zebrał i wydał Jerzy Ochmański. – Warszawa; Poznań, 1986. – Nr. 9. – S. 15–16.

¹⁶ Vitoldiana. – Nr. 203. – S. 172.

¹⁷ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 53. – P. 18.

¹⁸ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 63, 64. – P. 20.

¹⁹ Codex epistolaris Vitoldi... – Nr. 70. – P. 25.

²⁰ Akta unji Polski z Litwą. – Nr. 29. – S. 26–27; Bibliotece Czartoryskich (Kraków). Perg. Nr. 236 (арыгінал); Codex epistolaris saeculi decimi quinti. [T. 1]. – Nr. 20. – P. 17–18 (спіс).

²¹ Vitoldiana. – Nr. 10. – S. 16–17.

²² Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Nr. 8. – P. 8; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Pod. kerow. Z. L. Radziwińskiego. – T. I: 1366–1506. – Lwów: Drukarnia Instytutu Stawropigiańskiego, 1887. – Nr. 8. – S. 6.

²³ Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy? // Kwartalnik Historyczny. – 1894. – T. VIII. – S. 429, заўвага 2.

²⁴ Adamus J. O tytule panującego... – S. 327.

²⁵ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. 4. – S. 3–4 (1386); Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1863. – № 2, – С. 2 (да 1390 г.).

²⁶ Lewicki A. Kiedy Witold został wielkim księciem Litwy? – S. 427.

²⁷ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 33, 47. – P. 11, 16 (1387, 1388).

Змены ў і палітыцы, і ў лацінскай тытулатуры адбыліся пасля Востраўскага пагаднення 5 жніўня 1392 г., паводле якога Вітаўт разарваў саюз з Нямецкім ордэнам і афіцыйна стаў пажыццёвым намеснікам Ягайлы ў Літве. Цяпер Вітаўт рэгулярна завецца як «князь Літоўскі» («*Dei gratia dux Lithuaniae, Dominus et Haeres Trocensis, Lucensis*»)²⁸. Адразу пасля Востраўскага пагаднення ў сваім лісце да ваяводаў, намеснікаў і цівуноў «*po wszeu mojej dzerzawye*» ў справе хросту літвы і русінаў, якія пажадаюць гэтага, Вітаўт зноў імянуе сябе вялікім князем²⁹. Безумоўна, гэта дакумент унутранага ўжытку. Але, і гэта важна адзначыць, у кірылічных прывілеях Вітаўт рэгулярна выступае як «великий князь» у 1393³⁰, 1396³¹ і 1399 гг.³²

Затое ў паручыцельстве перад Ягайлам за князя Андрэя Полацкага ў 1394 г. Вітаўт выступае ў аднолькавым статусе са Скіргайлам, як князь літоўскі: «*Nos Witowdus dei gracia, Skirgello eadem gracia duces Litwanie*»³³. Але калі ў 1395 г. і ў 1396 г. Вітаўт падпісвае замірэнне з Ордэнам, ён тытулуе сябе «Божай літасцю вялікі князь літоўскі» («*Wir Witovt von gotes gnaden grosfurste zu Littowen etc.*»³⁴; «*Wir Alexander, andirs Wytowt, von Gots ganden grosfurste zu Littawen etc.*»³⁵), як і ў зносінах з Дэрпцкім біскупам («*Alexander alias Witoldus dei gratia magnus dux Lithuaniae Trocensis et Luceoriensis*»)³⁶.

Досыць нечаканым выглядае ўжыванне ў акце 1395 г. у тытуле Вітаўта азначэння «*princes supremus Lytuanie etc.*»³⁷, яўна спісанага з тытулатуры Ягайлы. Гэты дакумент не вядомы нам паводле арыгіналу, але, магчыма, у ім выявіліся памкненні Вітаўта і яго атачэння да падвышэння ролі князя. Таксама ў лацінскіх дакументах, датаваных, у прыватнасці, каля 1398 г., у дачыненні да Вітаўта сустракаецца тытул «*Dei gratia Dux magnus Lithuanorum*»³⁸ (гэты акт вядомы толькі ў пазнейшых копіях). Але

²⁸ Vitoldiana. – Nr. 10. – S. 16.

²⁹ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 23. – S. 39.

³⁰ Vitoldiana. – Nr. 11. – S. 17.

³¹ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 127. – P. 41.

³² Vitoldiana. – Nr. 16. – S. 22; Nr. 17. – S. 23.

³³ Akta unji Polski z Litwą. –Nr. 35. – S. 32; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 109. – P. 35–36.

³⁴ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. – Nr. 117. – P. 39–40.

³⁵ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Hrsgb. von F. G. v. Bunge. – Reval, 1859. – Bd. 4. – Nr. 1422. – S. 130–131.

³⁶ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 26. – S. 42 (дакумент вядомы паводле пазнейшага запісу ў Метрыцы ВКЛ).

³⁷ Kodex dyplomatyczna katedry i diecezji Wileńskiej. – Nr. 25. – S. 41; Vitoldiana. – Nr. 13. – S. 19.

³⁸ Vitoldiana. – Nr. 15. – S. 22.

ў сумесным акце Ягайлы і Вітаўта, складзеным у Лідзе 20 мая 1397 г., які захаваўся ў перагаменным арыгінале, рэальная дынастычнае і палітычнае лідэрства пазначана вельмі выразна – Вітаўт тут менавіта «толькі» «князь Літоўскі»: «Wladislaus Dei gracia rex Polonie Lithuanieque princes supremus et heres Russie etc. et Alexander alias Witowdus eadem gracia dux Lithuanie dominusque Trocensis etc.»³⁹.

Табліца 1

**Прыклады варыянтаў тытулатуры Вітаўта на працягу
1384–1399 гг.**

Год	Тытул	Дакумент
1384	Wigand von Gotis gnaden herczoge zu Tracken	Вітаўт аддае сябе пад апеку Ордэна
1386	Allexander alias Wytold dei gratia dux Litwaniae ac dominus Hrodensis	Вітаўт скіроўваецца ў Літву з дазволу польскай каралевы і польскіх саноўнікаў
1386	magnus dux Vytolth Lithuanie	Сумесны акт з Ягайлам, прывілей (аўтэнтычнасць дыскусійная)
1387	Alexander alias Witoldus dei gracia dux Brestensis at Hrodensis etc.	Вітаўт ад імя караля Ягайлы дае гарантыі Бенадзікту, ваяводзе Галіцкаму
1388	Allexander alias Withowdus dei gracia dux Brzestensis at heres Hrodensis necnon aliarum terrarum Lythuaniae et Russie	Прывілей Вітаўта віленскаму княсцёлю
1388	Dei gratia dux Lithuaniae ac haeres Grodnensis, Brestensis, Drohiciensis, Luceoriensis, Wlodimiriensis at et aliarum terrarum	Прывілей Вітаўта яўрэям Бярэсця
1389	Allexander alias Wytowt dei gracia dux Hrodensis Brestensis etc.	Вітаўт заключае прымірэнне з Скіргайлам
1390	Wir Wythout von gotis gnadin herczog zu Luczik und czi Garthin / Wir Witawt von gots gnaden hercog zu Lutzik und zu Garten	Лісты да Ордэна
1390	Wir Witowd von gotis gnaden herczog zu Littouwe	Ліст да Ордэна
1392	Witowdus dei gratia dux Lithuaniae dominus Trocensis Luczensisi etc.	Востраўскае пагадненне. Вітаўт прызнае вярхоўную ўладу Ягайлы
1392	Wytold von Gottes genaden herzog zu Lithauen hern zu Luck und andern lande	Ліст Вітаўта ў справах прымірэння са Скіргайлам
1392	Ot xyadza wielkyego Wytuwtha	Ліст Вітаўта да ваяводаў, намеснікаў і цівуноў «па ўсёй маёй дзяржаве»

³⁹ Vitoldiana. – Nr. 14. – S. 20.

Канчаток табл. 1

1393	Allexander alias Witowdus, Dei gratia Dux Lithuaniae, Dominu et Heres Trocensis, Lucensis	Наданні Вітаўта дамініканам маёмасці ў Луцкім павеце
1393	Мы великий князь Витовт	Ліст Вітаўта ў справах зямельных спрэчак
1394	Witowdus dei gracia dux Litwaniae	Паручыцельства перад Ягайлам за князя Андрэя Полацкага
1395	Wir Witovt von gotes gnaden grosfurste zu Littowen etc.	Вітаўт пацвярджае замірэнне з Ордэнам
1395	Nos Allexander alias Vitovdus dei gracia princeps supremus Lytuanie etc.	Прывілей Вітаўта
1396	Wir Alexander, andirs Wytowt, von Gots ganden grosfurste zu Littawen etc.	Вітаўт заключае замірэнне з Ордэнам
1396	Мы великий князь Витовт	Прывілей Вітаўта
1396	Alexander alias Witoldus dei gratia magnus dux Lithuaniae Trocensis et Luceoriensis	Дамова Вітаўта з Дорпатам
1396	Alexander alio nomine Witholdus Dei gratia dux Lithwanie castellanus Trocensis asperamyschacca pa краю ⁴⁰ Lucensis etc.	Вітаўт дазваляе купцам вольна перамяшчацца па краю ⁴⁰
1397	Allexander alias Witowdus eadem gracia dux Lithuanie dominusque Trocensis etc.	Сумесны прывілей Ягайлы і Вітаўта
[1398]	Vitoldus, Dei gratia Dux magnus Lithuanorum	Прывілей Вітаўта
1399	Мы великий князь Витовт	Прывілеі Вітаўта

Увогуле ж, Вітаўт вёў палітыку «здзейсненых фактаў», загадзя пракламуючы рэчы, да якіх трэба было імкнуцца. Вялікім князем Вітаўт стаў тытулаваць сябе ў знешніх зносінах (у нямецкамоўных дакументах) у 1395 г. Ад 1396 г. гэты тытул фігуруе ўжо ў лацінскіх лістах Вітаўта. Пры гэтым, яшчэ раней, у 1392 г., у кірылічнай дакументацыі Вітаўт пачаў сябе рэгулярна называў вялікім князем⁴¹. Але ж у афіцыйных зносінах з Польшчай да 1411 г. Вітаўт пазбягаў тытулаваць сябе вялікім князем⁴².

Сістэматычна ж звацца «вялікім князем» Вітаўт пачынае ад 1401 г. – пасля так званай Віленска-Радамскай уніі. 18 студзеня 1401 г. на Віленскім з’ездзе кароль Ягайла урачыста надаў Вітаўту Літву пажыццёва. Там жа,

⁴⁰ Biblioteka Czartoryskich (Kraków). – Teki Naruszewicza. IV. 237. – Nr. 89–92, Pag. 105–108.

⁴¹ *Skurvydaitė L.* Lietuvos valdovo Vytauto titulatura: Kada Vytautas ima tituluotis Didžioju kunigaikščiu // Lietuvos istorijos studijos. 8. – 2000. – P. 17.

⁴² *Skurvydaitė L.* Lietuvos valdovo titulas ir valdžia XIV a. – pab. XV a. viduryje // Lietuvos istorijos studijos. 7. – 1999. – P. 20.

на Радзе Вітаўт быў абвешчаны вялікім князем. Гісторыкі адзначаюць, што пад час гэтай працэдуры адбылася інстытуалізацыя літоўская Рада – у адносінах да Польшчы яна ўпершыню выступіла як асобны дзяржаўны орган⁴³. На сваім з'ездзе ў Радаме 11 сакавіка 1401 г. польскія сенатары пацвердзілі акт, выдадзены ў Вільні. Ян Адамус адзначае, што ад 1398 і 1401 гг. Вітаўт выступае ўжо як самастойны князь⁴⁴. Але і пасля 1401 г. Вітаўт, па-сутнасці, не стаў суверэнным уладаром – ён адмовіўся ад сваёй вотчыны на карысць Польшчы, пагадзіўся з тым, што літоўскія ўладанні пасля ягонай смерці адыдуць да Кароны. Намеснікі ж найважнейшых земляў зноў склалі прысягі на вернасць Ягайле. Фактычна, Вітаўт з намесніка пераўтварыўся ў рэгента.

Летапісец XVI ст. даволі падрабязна апісаў цырымонію «ўзвядзення» Вітаўта ў 1401 г.: «...при бытности Ягейла кроля и королевой и всего сенату полского на столицу Великого князства Литовского, Витолт на мей-стат был проважен в костеле святого Станислава в замку Виленском и там подвышшоный Витолт от Андрея Возилока, бискупа виленского, и был убранный в шапку княжую и шаты к таму належание, там же ему меч голый и посох маршалок литовский великий и печать княжую отдавал ведлуг звычайу, также и Анна княжна его з ним была поднесена як княгиня литовская. По том триумфъ кротофили, церемониям тым служачие и належитые, кроль и Панове литовские отпраовали, будучи все рады покою, который при Витолте сподевалися...»⁴⁵. У адрозненні ад паганскага рытуалу, апісанага для пачатку XIV ст., цырымонія «паднясення» Вітаўта была хрысціянскай. Апроч таго, да кляйнотаў – атрыбутаў улады («шапкі княжай», мяча і посаху) дадавалася пячатка.

Вялікакняская карона (мітра) адрознівалася па форме ад каралеўскай і мела сваім прататыпам спалучэнне металічнага абруча і шаўковага нагалоўніка (шапкі) са сферычным верхам пурпurnaга альбо сіняга колеру. Шапка аздаблялася аколкам, нярэдка футравым⁴⁶.

Усё ж у актах Вітаўта час ад часу працягвае з'яўляецца тытул «*supremus dux*». Зразумела, гэты акты тычацца надання прывілеяў унутры дзяржавы (каля 1405 г., 1407)⁴⁷. Як варыяцыя гэтага тытула мог выступаць у 1407 г. «*dux maior*»⁴⁸. Але найбольш пашыраным тытулам Вітаўта ў пер-

⁴³ Prochaska A. Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy. – Kraków, 2008. – S. 93–94.

⁴⁴ Adamus J. Państwo litewskie w latach 1386–1389. – Wilno, 1935. – S. 15–79.

⁴⁵ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 32. – М., Наука, 1968. – С. 69.

⁴⁶ Барвенава Г. А. Генезіс і тыпалогія каранацыйнага плашча... – С. 388.

⁴⁷ Vitoldiana. – Nr. 18. – S. 24; Nr 70. – S. 70.

⁴⁸ Vitoldiana. – Nr. 19. – S. 25.

шае дзесяцігоддзе XV ст. заставаўся «*magnus dux*»⁴⁹. Ягайла ж застаецца суверэнам дзяржавы – «*princeps*», а тэрмін «*dux*» знікае з яго тытулатуры. Гэтыя праўна-палітычныя адносіны паміж Ягайлам і Вітаўтам, як адзначае Станіслаў Заянчкоўскі, найдакладней падмацоўваюцца далейшай дзяржаўнай практыкай⁵⁰. Супрэмацыя Ягайлы падкрэслівалася і ў Гарадзельскім акце.

У 1930 г. Ян Адамус прапанаваў сваю схему развіцця тытула Вітаўта. Паводле гісторыка, ад 1401 г. Вітаўт становіцца «вялікім князем». Вырашальным жа ў эвалюцыі тытула лічыцца 1411 г., калі Ягайла прызнае за Вітаўтам тытул «*magnus dux*»⁵¹. Як мы бачылі вышэй, дакументы могуць даць нам куды багацейшую карціну, чым любая гістарыяграфічная схема. Але сапраўды можна казаць пра тэндэнцыі ў частаце ўжывання таго ці іншага тытулу. Сам жа Адамус задаецца пытаннем: ці меў тытул Вітаўта «*magnus dux*» 1411 г. прававое значэнне адносна вярхоўнай улады?

Але і паходжанне самага двухчастковага тэрміну «вялікі князь» адносна манарха Літвы выклікае дыскусіі ў гістарыяграфіі. Ян Адамус выказваў меркаванне, што двухчастковы тытул «вялікі князь», «найвышэйшы князь» паўстаў напэўна з мэтай адрознівання «*seniores duces*» ад іншых князёў (службовых). І толькі ў працягу сваёй думкі Адамус робіць наступнае ўдакладненне: «...а таксама пад уплывам распаўсюджанага рускага тытула вялікі князь». У такім разе тытул «вялікі князь» не быў выключным тэрмінам уладара дзяржавы, а таксама выкарыстанне гэтага тытулу падлеглымі Ягайле князямі не было маніфестацыяй імкнення да заняцця становішча, роўнага з Ягайлам.

Калі ж узнік рускі тытул «вялікі князь»?

Існуе меркаванне, што ва ўсходнеславянскай традыцыі тытул «вялікі князь» першапачаткова адносіўся да Кіеўскага князя, якому, хоць бы намінальна, падпарадкоўваліся ўсе рускія князі. У сувязі з гэтай тэзай варта зазначыць дзве праблемы – адкуль паходзіць сам тытул «князь» і ці так рэlevantны суадносіны тытулаў «вялікі князь» і «Кіеўскі князь» у ранні перыяд, у IX–XI стст.?

Сёння можна лічыць устаноўленым, што найстаражытнейшая з вядомых нам саманазваў уладароў славянскіх племянных утварэнняў на тэрыторыі Ўсходняй Еўропы было «князь»⁵². Але адкуль паходзіць гэты

⁴⁹ Vitoldiana. – Nr. 20. – S. 26; Nr. 21. – S. 27.

⁵⁰ Zajczkowski S. Witold wielki książę litewski. – S. 459.

⁵¹ Adamus J. O tytule panującego... – S. 328.

⁵² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – М.: ИД «Территория будущего», 2005. – С. 56–57; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. –

«князь», якога виводзяць з праславянскага *kъnędzь⁵³? Нямецкі лінгвіст Макс Фасмер выводзіць стараславянскае кънась з праславянскага *kъnędzь, як запазычанне з прагерманскага *kuningaz альбо гоцкага *kuniggs, утворанага ад kuni – род⁵⁴. Такім чынам, гэты тэрмін у славянскіх мовах быў запазычаны. Расійскі філолаг Уладзімір Колесаў так каментую гэтую сітуацыю прыўнясення новай семантыкі: «князь... з самага пачатку, як слова прышлае, было словам высокім па стылю..., носьбіт вярхоўнай улады называўся звычайна чужым словам. Пад час запазычання ўзнікала нейкая адхілёнасць і ад народнай мовы, і ад яе паняццяў; было патрэбнае нешта асвятчанае і малазразумелае, што прыйшло з боку, далёк і таму, можа быць, асабліва аўтарытэтнае»⁵⁵.

Але ж гісторыя прыняцця ўладарамі Русі тытулу «князь» рэканструюецца не без цяжкасцяў. Аўтэнтычныя рускія крыніцы, якія фіксуюць тытулатуру «князь» з'яўляюцца не раней XI–XII вв.⁵⁶ Існуе таксама дыскусія, ці быў Кіеўскі князь ад пачатку вялікім? Яшчэ ад вядомых расійскіх гісторыкаў XIX ст. Васіля Ключэўскага⁵⁷ і Сяргея Салаўёва⁵⁸ ідзе гістарыяграфічная традыцыя, падтрыманая ў далейшым Сяргеем Платонавым⁵⁹, Барысам Грэкавым⁶⁰, Барысам Рыбаковым⁶¹, а ў нашыя дні Аляксеем Талочкам⁶² і Ігарам Фраянавым⁶³. Паводле поглядаў названых гісторыкаў, тытул вялікага князя кіеўскага ўзнік у перыяд падпарадкавання Кіеву племянных княжанняў і далейшага ўзвышэння старэйшага з Рурыкавічаў, які сядзеў у Кіеве. Праўда, Уладзімір Маўродзін пазбягаў непасрэдна называць Кіеўскіх князёў вялікімі, прыводзячы гэтак

Л.: Изд-во ЛГУ, 1945. – С. 158; *Фроянов И. Я.* Начала русской истории: Избранное. – М.: ИД «Парад», 2001. – С. 489–491.

⁵³ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – М., 1987. – Вып. 13. – С. 200–201.

⁵⁴ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – Т. 2 (Е-Муж) / Пер. с нем. О. Н. Трубачева. 3-е изд. – СПб.: Терра-Азбука, 1996. – С. 266.

⁵⁵ *Колесов В. В.* Древняя Русь: Наследие в слове. Мир человека. – СПб.: СПбГУ, 2000. – С. 282–283.

⁵⁶ *Филюшкин А. И.* Титулы русских государей. С. 15.

⁵⁷ *Ключевский В. О.* Русская история. Полный курс лекций в 3-х книгах. – М.: Мысль, 1993. – Кн. 1. – С. 123, 141.

⁵⁸ *Соловьев С. М.* Сочинения. – В 18 кн. – М.: Мысль, 1988. – Кн. I. – С. 333; М., 1996. – Кн. XIX. Дополнительная. – С. 12, 23.

⁵⁹ *Платонов С. Ф.* Лекции по русской истории. – СПб.: Кристалл, 1998. – С. 73.

⁶⁰ *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 307.

⁶¹ *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1993. – С. 287.

⁶² *Толочко А. П.* Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – С. 129–133.

⁶³ *Фроянов И. Я.* Начала русской истории... – С. 504–505.

акрэсленне, пераважна, у цытатах⁶⁴. Таксама менавіта тэрмін «кіеўскі князь» выкарыстоўваў Міхайла Грушэўскі⁶⁵.

У гэтай сувязі сучасны расійскі даследчык Антон Горскі звяртае ўвагу на тое, што тытул «вялікі князь» пачаў распаўсюджвацца з канца XII ст. і ў гэтым «палітычная думка, такім чынам, адлюстроўвала змены ў палітычнай структуры праз больш чым паўстагоддзя пасля іх з'яўлення»⁶⁶. А Міхайл Свядлоў адзначае адсутнасць «сталага тытулу вялікі князь на Русі ў канцы X – першай палове XII ст.»⁶⁷.

Больш таго, сфармавалася выразная гістарыяграфічная пазіцыя, да прыхільнікаў якой належаць расійскія гісторыкі права Міхайл Уладзімірскі-Буданаў і Міхайл Дз'яканаў, а таксама гісторыкі Апалон Кузьмін і Сяргей Каштанаў, Гэтыя даследчыкі адстойваюць меркаванне пра тое, што выраз «вялікі князь» у кіеўскі перыяд зусім яшчэ не быў тытулам, а толькі ганаровым вызначэннем, якое выкарыстоўвалася ў высокіх літаратурных кантэкстах⁶⁸. Валянцін Янін адзначае таксама, што нават у канцы XI – пачатку XII стст. матэрыялы сфрагістыкі не дазваляюць разрозніваць тытулы кіеўскіх і не кіеўскіх князёў⁶⁹.

Польскі гісторык Анджэй Попе, які спецыяльна займаўся даследаваннем эвалюцыю тытула⁷⁰, адзначае, што на працягу IX–XII стст. прыметнік «вялікі» ў тытуле не было яго неад'емнаю часткаю, а выступала, хутчэй, у значэнне «галоўны, вярхоўны, слаўны, знакаміты, старэйшы, даўні». Першым жа, хто ў 90-я гады XII ст. стаў мэтанакіравана выкарыстоўваць тытул «вялікі князь», быў зусім не кіеўскі ўладар, а Ўладзімірска-Суздальскі князь Усевалад Юр'евіч Вялікае гняздо (1154–1212). І ўжо па гэтаму шляху пайшлі кіеўскія сеньёры – Рурык Расціслававіч, які трымаў Кіеў ад 1194 г., падладжваецца, хоць і непаслядоўна, пад прэцэдэнт,

⁶⁴ Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945. – С. 229.

⁶⁵ Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1891. – С. 58.

⁶⁶ Горский А. А. Об эволюции титулатуры верховного правителя в Древней Руси (домонгольский период) // Римско-константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. – М., 1995. – С. 100.

⁶⁷ Свядлов М. Б. Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв. – СПб., 2003. – С. 152.

⁶⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – С. 181; Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. – СПб.: Наука, 2005. – С. 121; Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – С. 83; Каштанов С. М. Из истории русского средневекового источника: Акты X–XVI вв. – М.: Наука, 1996. – С. 40–43.

⁶⁹ Янин В. Л. Актовые печатки Древней Руси X–XV вв. – М.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 21–22.

⁷⁰ Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi // Przegląd Historyczny. – Т. LXXV, 1984. – Zesz. 3. – S. 423–439.

створаны Ўсєваладам. Праўдападобна і Галіцка-Валынскі князь Раман Мсціслававіч (+ 1205) у апошнія гады свайго ўладарання выкарыстоўвае гэты тытул. Услед за імі пайшлі іншыя князі Русі – у тым ліку Чарнігаўскія і Разанскія.

Анджэй Попе адзначае, што на з’яўленне вялікакняскага тытула ў пэўнай меры магла паўплываць візантыйская дыпламатыя. Перад абліччам ўзмацнення на Русі цэнтрабежных тэндэнцый імператар і патрыярх былі зацікаўленыя ў падтрымцы Кіеўскага князя як вярхоўнага ўладара Русі ды бачылі ў ім апірышча еднасці Рускай царквы. Менавіта таму ў візантыйскіх актах Кіеўскі князь называўся «вялікім архонтам усяе Русі». Адсюль заставаўся толькі крок, каб прэдыкат «вялікі» пераўтварыўся ў сталы атрыбут тытула князя Русі⁷¹. Але праз збег абставінаў гэты тытул замацаваўся не за намінальна прызнаным найвышэйшым князем Русі – Кіеўскім, а яго «прыўлашчылі» князі Паўночна-Ўсходняй Русі, якая на той момант імкліва развівалася палітычна і гаспадарча.

Такім чынам, тытул «вялікі князь» у Кіеўскі перыяд не існаваў – былі проста князі. У позніх летапісных зборах і іншых наратыўных помніках, як адзначае Аляксандр Філюшкін, некаторым з іх быў прыпісаны вялікакняскі тытул, бо ў той час ён ужо не толькі пашырыўся на Русі, але і стаў важным элементам генеалагічных легенд⁷².

У другой палове тытул «князь», які ўсё больш уніфікаваўся, перастаў адпавядаць палітычным рэаліям ды задавальваць амбіцыі асобных княскіх родаў. Распад Рурыкавічаў на асобныя галіны (Юр’евічаў, Расціславічаў і г. д.) ды вылучэнне асобных княстваў прывялі да дэвальвацыі звычайнага княскага тытулу. Паўстала патрэба ў афармленні іерархічна больш складанай тытулатыры, што і выявілася ў афармленні словазлучэння «вялікі князь».

Як мяркуюць даследчыкі (Анджэй Попе і Аляксандр Філюшкін)⁷³, працэс жа трансфармацыі ганаровага азначэння «вялікі князь» у тытул меў на Русі на працягу XII–XIII стст. шматвектарны характар. Гэты працэс распачаўся практычна адначасова ў некалькіх землях. Але ж знешнепалітычныя падзеі, што распачаліся з другой трэці XIII ст. (мангольскі напад, захоп Паўночна-Ўсходняй Русі ды ваенны і гаспадарчы пагром Паўднёвай Русі, а таксама пачатак канстытуявання будучага Вялікага Княства Літоўскага), змянілі эвалюцыйны характар дзяржаўна-іерархічнага канструявання. У гэтых умовах у шэрагу зямель спробы ўтварэння вялікіх княжанняў згаслі, у іншых, наадварот, названыя зне-

⁷¹ *Poppe A.* О tytule wielkoksiążęcym na Rusi. – S. 434–435.

⁷² *Філюшкін А. И.* Титулы русских государей. – С. 27.

⁷³ *Poppe A.* О tytule wielkoksiążęcym na Rusi... – S. 430–433; *Філюшкін А. И.* Титулы русских государей. – С. 31–32.

шнія фактары стымулявалі афармленне статуснай тытулаты вялікіх князёў.

Пры гэтым трэба памятаць, што «вялікі» зусім не ёсць тут адпаведнікам «старшы», «найстарэйшы», як меркаваў Сяргей Салаўёў і да чаго схіляўся Міхаіл Уладзімірскі-Буданаў⁷⁴. З гісторыі мы маем багата прыкладаў, калі вялікакняскі тытул атрымлівалі князі, якія не былі старэйшымі ў родзе⁷⁵. Этымалагічна ж паходжанне слова «вялікі» лінгвісты звязваюць з такімі словамі, як «воля» і «вялец»⁷⁶. У старарускай мове азначэнне «вялікі» прачытвалася, як «знакаміты» і «магутны», ды выкарыстоўвалася пры апісанні выдатных уладароў мінулага і сучаснасці⁷⁷. Таму не выпадкова менавіта гэтае азначэнне стала часткаю тытулаты самых значных князёў.

Дзе месца «рускай» традыцыі?

Статус тытулу «вялікі князь» ў Паўднёвай і Ўсходняй Русі радыкальна змяніўся пасля ўсталявання мангольскага кантролю. З сярэдзіны XIII ст. вялікія князі падпарадкоўваліся хану Залатой Арды і атрымлівалі ад яго паводле ярлыка права на збор даніны ад іншых князёў. Вялікімі князямі ў гэты перыяд былі Уладзімірскі ці Уладзімірска-Маскоўскія⁷⁸ (гэты тытул з санкцыі Арды атрымліваў адзін з удзельных князёў Паўночна-Ўсходняй Русі), Цвярскія⁷⁹, Разанскія⁸⁰, Смаленскія⁸¹.

⁷⁴ Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. XIX. – С. 23; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. – С. 56–57, 93.

⁷⁵ Филишкин А. И. Титулы русских государей. – С. 29.

⁷⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – СПб.: Азбука-Терра, 1996. – Т. 1. – С. 289.

⁷⁷ Словарь древнерусского языка (IX–XIV вв.) / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Русский язык, 1988. – Т. 1. – С. 384–387.

⁷⁸ Экземпларский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 гг. – Т. I: Великие князья Владимирские и Владимирско-Московские. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1889. – С. 6–7, 70.

⁷⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1: 1340–1506. – СПб.: Тип. II Отд. С. Е. И. В. Канцелярии, 1846. (далее – АЗР-1). – № 33. – С. 46 (1427 г.); Духовные и договорные грамоты... – № 15. – С. 41–43 (каля 1396 г.); Экземпларский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период, с 1238 по 1505 гг. – Т. II: Владетельные князья владимирских и московских уделов и великие и удельные владетельные князья Суздальско-Нижегородские, Тверские и Рязанские. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1891. – С. 450; Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 339, 345 (1375, 1399 гг.).

⁸⁰ Духовные и договорные грамоты... – № 6. – С. 22 ([1371 г.]); № 8. – С. 28 ([1375 г.]); № 10. – С. 29–30 ([1382 г.]); Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. XVII. – S. 16 (1393 г.); Экземпларский А. В. Великие и удельные князья... – Т. II. – С. 568; Кучкин В. А. Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 343 (1381 г.).

⁸¹ Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch / Ed. F. G. Bunge. – Bd. 2: 1301–1367. – Reval, 1855. – Nr. 796. – S. 332–333 (1340 г.); Духовные и договорные грамоты... – № 6. –

І толькі вялікі князь літоўскі, які меў уладу і над рускімі землямі, знаходзіўся па-за васальнай залежнасці ад Арды. Але і ён мусіў сплываць Ардзе даніну са сваіх рускіх (украінскіх) уладанняў. З пачатку XIV ст. Уладзімірскія князі дадалі да свайго тытулу «усяе Русі». З сярэдзіны ж XIV ст. з'явіліся новыя вялікія княжанні – Суздальскае і Цвярское, а сам Уладзімір заставаўся намінальным старэйшым пасадам ды стаў уласнасцю Маскоўскіх князёў. У вынікі наступальнай палітыкі Масквы, падтрыманай Ардой, у Паўночна-Ўсходняй Русі тытул вялікага князя у выніку застаўся толькі за маскоўскімі ўладарамі.

Што тычыцца Літвы, то сучасны літоўскі гісторык Эдвардас Гудавічюс сярод тытулаў манархаў пералічвае рангі – найвышэйшы (*supremus*, *oberste*), вялікі (*magnus*, *grosse*), – і адзначае, што апошні быў патрэбны ў адносінах з Руссю («вялікі князь»)⁸². Такім чынам, пастулюецца пэўны інструменталізм паняццяў у тым сэнсе, што тытул «вялікі князь» быў неабходны для выдзялення кірылічнай дакументацыі, але не з'яўляўся першакрыніцай для з'яўлення лацінскага адпаведніка «*magnus dux*». Гэтая тэза Гудавічуса, падобна што, выключае з генеалогіі ўзнікнення дзяржаўнай улады ў Вялікім Княстве Літоўскім «русінскую» традыцыю.

Вялікія княжанні на «рускіх» землях былі таксама падставай для ўнутры- і знешнепалітычных акцый уладароў Літвы. У гэтай сувязі звяртае на сябе ўвагу не зусім зразумелая, як адзначаюць гісторыі⁸³, спроба Альгерда ўтварыць у складзе сваіх уладанняў асобнае Вялікае княства Чарнігаўскае. Гэта падзея 1372 г., калі Чарнігаў і ягоны князь Раман Міхайлавіч аказваюцца ў фокусе адносін ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай. У дагаворнай грамаце Дзмітрыя Данскога з Альгердам вялікі князь Раман прыгадваецца паміж вялікімі князямі Разанскімі і Пронскімі⁸⁴. Распавядаючы ўжо пра смерць Рамана Міхайлавіча ў 1401 г. Цвярскі летапіс XVI ст. называе яго вялікім князем Чарнігаўскім⁸⁵. Але далейшага развіцця гэты працэс не атрымаў, бо ў рамках ВКЛ Чарнігаў страціў свой

С. 21–23 ([1371 г.]); *Кучкин В. А.* Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 338 (1372 г.); *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków...* – Nr. IV. – S. 3–4 (1386 г.).

⁸² *Gudavičius, Edvardas.* Władca // *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego.* – S. 835–836.

⁸³ *Филюшкин А. И.* Титулы русских государей. – С. 35–36.

⁸⁴ [1371 г. июля 31 – октября 26]. Перемирная грамота послов великого князя литовского Ольгерда Гедиминовича с великим князем Дмитрием Ивановичем // *Духовные и договорные грамоты...* – № 6. – С. 22 (датуецца 1371 г.); *Кучкин В. А.* Договорные грамоты московских князей XIV в. – С. 338 (Уладзімір Кучкін датуе 1372 г., перыядам паміж 12 і 31 ліпенем, гл. абгрунтаванне: С. 144–153); *Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб.: Археографическая комиссия, 1892. – С. 211–212.

⁸⁵ ПСРЛ. – Т. 15. – Слп. 471; *Зотов Р. В.* О черниговских князьях... – С. 219.

аўтаномны статус і яго вялікае княжанне перастала быць актуальным⁸⁶. Тытул вялікіх князёў Чарнігаўскіх, відавочна, быў чыста намінальным. Але ў гісторыі з яго выкарыстаннем мы бачым, прынамсі, інструментальныя падыходы Альгерда ў дачыненні да гэтага тытулу.

Вялікія князі Полацкія

Але ёсць яшчэ адзін сюжэт, які непасрэдна тычыцца тэрыторыі ВКЛ і адлюстроўвае тытулатурную традыцыю ў ім на рэгіянальным узроўні. Мова ідзе пра ўжыванне тытулу вялікага князя Полацкага – такія азначэнні зафіксаваныя ў актавым матэрыяле канца XIV ст., а таксама ў дакументальных крыніцах XVI ст. (Полацкіх рэвізіях 1552, 1580 і 1588 гг.)⁸⁷. Таму тут трэба падзяляць уласна сведчанні XIV ст. ад пазнейшай гістарычнай традыцыі. У Вялікім Княстве Літоўскім тытулам вялікі князь карысталіся таксама князь Уладзімірскі і Луцкі Любарт-Дзімітры Гедымінавіч⁸⁸ і ягоны сын Фёдар Любартавіч⁸⁹, а таксама князь Ноўгарад-Северскі Карыбут-Дзімітры Альгердавіч⁹⁰.

Першы ж, хто выступіў у крыніцах з тытулам вялікага князя Полацкага, гэта Андрэй Альгердавіч. Вялікім князем старэйшы сын Альгерда тытулуецца ў актах, якія сыходзілі ад ягонага імя, а сама формула выглядае наступным чынам: «вялікі князь Андрэй Альгердавіч Полацкі»⁹¹. Князь Андрэй працяглы час быў Полацкім князем (1348–1377 /1378 і 1381 /1382–1387) і найбольш вядомы ў гістарыяграфіі як Андрэй Полацкі. Увогуле ж ён меў даволі мітуслівую палітычную біяграфію. Таксама як вялікая княгіня тытулавалася жонка князя Андрэя. Што вельмі важна –

⁸⁶ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. Исторические очерки. – М.: Унив. тип., 1892. – С. 43–45; Флоря Б. Н. Борьба московских князей за смоленские и черниговские земли во второй половине XIV в. // Проблемы исторической географии России. – Вып. 1. – М., 1982. – С. 71–72; Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV вв. Пути политического развития. – М.: ИРИ РАН, 1996. – С. 32–34.

⁸⁷ Гэтую праблему аналізаваў Васіль Варонін: Вялікія князі полацкія (канец XIV ст.) // Полацк: карані нашага радавода. Полацкая зямля як сацыякультурная прастора ўзнікнення і развіцця беларускага этнасу і нацыянальнай дзяржаўнасці. Міжнародная навуковая канферэнцыя, 5–6 верасня 1995 г. / Рэд. А. Мальдзіс. – Полацк: Полацкі Дзяржаўны Універсітэт, 1996. – С. 44–50.

⁸⁸ Дополнения к Актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданные Археологическою комисиєю. – СПб., 1848. – С. 128–129; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. I. – S. 1 (1366 г.).

⁸⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Nr. VIII. – S. 8 (каля 1386 г.).

⁹⁰ АЗР-1. – № 5. – С. 22 (да 1386 г.).

⁹¹ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. – [Вып. I]. – Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1977 (далее: ПГ-I). – № 6–7. – С. 43–45 (1350–1378, 1381–1387).

на пячатцы (ПЕЧ[А]ТЫ КНАГИНИ ВЕЛИКО[И] АНЬДРЕ[ЕВОИ]), але ў самім лісце да Рыжскай Гарадской Рады яна названая проста «княгіняй Андрэвай»⁹². Існуе важны для нас лацінамоўны дакумент, які паказвае, як тытул вялікага князя Полацкага «канвертаваўся» у заходнееўрапейскую тэрміналогію – Андрэй названы «Полацкім каралём» («rex in Ploskovia»)⁹³. Сам гэты дакумент ёсць леннай граматай князя Андрэя Лівонскаму магістру Робіну фон Эльтцу на Полацкую зямлю і, праўдападобна, быў складзены ў канцылярыі магістра. Вядома, «каралеўства» Андрэя – гэта толькі апісальны тытул, а не афіцыйны. Не толькі ў лацінскім акце, але таксама ў летапісанні Паўночна-Ўсходняй Русі замацавалася традыцыя тытулавання Андрэя вялікім князем, а летапісы (Наўгародскі Першы летапіс Малодшага спісу і Пскоўскія летапісы, Ніканаўскі альбо Патрыяршы летапіс) захавалі гэтую практыку і ў XV–XVI стст.⁹⁴ Ганна Харашкевіч раскладае падобную тытулатуру на дзве складовыя часткі – «аб’ектыўную» частку тытула, якая ўказвае на геаграфічную сферу ўлады князя, і «суб’ектыўную», у дадзеным выпадку прыназоўнік «вялікі»⁹⁵.

Мяркуецца, што другі князь Полацкі – Ануфрый, які фігуруе ў крыніцах, як «вялікі»⁹⁶, у рэчаіснасці ёсць таксама Андрэем, імя якога было зменена перапісчыкам у канцы XV – пачатку XVI стст.⁹⁷.

Вялікім князем Полацкім таксама заваецца Міхаіл⁹⁸. Ідэнтыфікацыя гэтага князя спараджае праблемы. Яшчэ Васіль Данілевіч ставіў пад

⁹² ПГ-I. – № 11. – С. 54–55 (вясна 1387 – восень 1389).

⁹³ ПГ-I. – № 8. – С. 45–47 (9.10.1385).

⁹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / Переиздание с предисловием Б. М. Клосса (М.-Л., 1950). – М., 2000. – С. 395; Псковские летописи / Подготовил к печати А. Насонов. – Вып. 2. – М., 1945. – С. 107 (зрэшты, Андрэй тытулуецца ў гэтым летапісу і проста князем, гл. с. 106). Полное собрание русских летописей. – Т. 11. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью / Под ред. С. Ф. Платонова. – СПб: Типография И. Н. Скороходова, 1897. – С. 174.

⁹⁵ ПГ-3. – С. 135.

⁹⁶ ПГ-I. – № 5. – С. 42 (да 1350 г. ці 1377–1381 г.); Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель ревизорами 1580 года / К изданию подготовил И. И. Лаппо. Издание Имп. Общ. Истории и Древностей Росс. при Моск. Ун-те. – Москва: Тип. Штаба Моск. Воен. Округа, 1907. – С. 8; Полоцкая ревизия 1552 г. / К изд. подготовил И. И. Лаппо. – Москва: Универ. тип-фия, 1905. – С. 170.

⁹⁷ Леонтович Ф. И. Очерки истории литовско-русского права. – СПб.: Тип. В. С. Балашева и Ко, 1894. – С. 117; Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896. – С. 200; Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. – Вып. III. – Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1980 (далее – ПГ-3). – С. 133–139; Варонін В. Вялікія князі полацкія... – С. 45.

⁹⁸ Описание Полоцких владычных, монастырских и церковных земель... – С. 10; Полоцкая ревизия 1552 г. – С. 173; Говорский К. А. Документы, служащие материалом для

сумнеў існаванне такога князя⁹⁹. Сёння ж даследчыкі схіляюцца да думкі, што такім князем быў сын Андрэя Полацкага Міхаіл Андрэевіч¹⁰⁰, які загінуў у бітве пад Разанню ў 1385 г.¹⁰¹. У выпадку з гэтым князем роля гістарычнай традыцыі асабліва паказальная – вялікі князем яго называюць крыніцы дакументальна-рэгістрацыйнага характару (рэвізіі) ВКЛ другой паловы XVI ст., між тым як летапісы Паўночна-Ўсходняй Русі XV ст. ведаюць яго проста як князя ды ўнука Альгерда.

Яшчэ адным вялікім князем Полацкім у матэрыялах XVI ст. тытулуецца Сямён¹⁰². Адносна персоны гэтага князя існуе дзве версіі. Гэта мог быць альбо Лынгвень – Сямён Альгердавіч, альбо яшчэ адзін сын Андрэя Полацкага Сямён Андрэевіч. І хоць «Маскоўскі летапісны збор» канца XV ст. называе яго вялікім князем¹⁰³, але пэўна сцвярджаць, што Сямён Альгердавіч тытулаваўся вялікім князем складана, бо ён кіраваў Полацкам на правах намесніка¹⁰⁴ (не да канца зразумела, ці мог ён быць удзельным князем)¹⁰⁵ і падпарадкоўваўся вярхоўнай уладзе Вітаўта (таксама, магчыма, і Скіргайлы). Вітаўт так і заяўляе, што «наш слуга» («unsern dyner») Лунгвень быў не ўпаўнаважаны заключаць ад імя Літвы дамовы з Рыгай і Ордэнам у Лівоніі¹⁰⁶. Атрымліваецца, «вялікім князем Сямёнам» мог быць Сямён Андрэевіч. Наўпроставых указанняў на гэта няма, але ягоны сын Іван, які ў 1409 г. быў намеснікам Полацкім, у пасланні Лівонскага магістра і Рады горада Рыгі называецца «вялікім князем», да-

истории белорусской церкви // Вестник Юго-Западной и Западной России. – Т. 2. – Кн. 4. – Киев, 1862. – С. 14.

⁹⁹ Данилевич В. Е. Очерки истории Полоцкой земли... – С. 250–251.

¹⁰⁰ Варонін В. Вялікія князі полацкія... – С. 45–46.

¹⁰¹ Продолжение летописи по Воскресенскому списку / Под ред. А. Ф. Бычкова // Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Т. 8. – СПб. Типография Эдуарда Праца, 1859. – С. 49; Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т. 11. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 86; Рогожский летописец // ПСРЛ. – Т. 15. – М.: Языки русской культуры, 2000. – Слп. 150; Московский летописный свод конца XV века / Под ред. М. Н. Тихомирова // ПСРЛ. – Т. 25. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 212.

¹⁰² Описание Полоцких владичных, монастырских и церковных земель... – С. 4; Полоцкая ревизия 1552 г. – С. 174; Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т. 1. Вильно: Печатня губернского правления, 1857. – № 59. – С. 174 (1588 г.).

¹⁰³ ПСРЛ. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века / Под ред. М. Н. Тихомирова. – М.-Л., 1949. – С. 218.

¹⁰⁴ У 1396 г. намесніка Полацкім быў Мантыгірд, а ў 1392 г. дамову з Рыгай заключаў князь Сямён (ПГ-I. – № 17. – С. 64–65).

¹⁰⁵ Maciejowska, Wanda. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) // Ateneum Wileńskie. – R. 8, 1931/1932. – S. 48–49, przep. 15.

¹⁰⁶ ПГ-I. – № 19. – С. 67–69 (23.01.[1397]).

кладней, «вялікім герцагам» («groten hertigen Johanne»), што можа быць адсылкаю на тое, што і ягоны бацька меў падобны тытул¹⁰⁷.

З’яўленне тытулу «вялікі князь Полацкі» мае свой шырэйшы гістарычны кантэкст, які звязаны з праблемай трансляцыі вярхоўнай улады ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім. Пасля смерці ў 1377 г. Альгерда вялікім князем паводле жадання бацькі стаў адзін з яго малодшых сыноў Ягайла. Сваю нязгоду з падобным рашэннем выказаў полацкі князь Андрэй. Ягайла і Кейстут здзейснілі паход на Полацк і вымусілі Андрэя пакінуць горад ды ўцякаць у Пскоў і, далей, у Маскву. Датуюцца гэтыя падзеі зімой 1377–1378 гг.¹⁰⁸. Прыняцце Андрэем тытула «вялікі князь» адносяць да гэтага перыяду¹⁰⁹, бо Андрэй, хоць і быў старэйшым сынам Альгерда, не мог тытулавацца вялікім князем пры жыцці бацькі¹¹⁰.

Тое, што тытул «вялікі князь Полацкі» ўплятаўся ў палітычную інтрыгу, сведчыць пра сур’ёзныя змены, якія адбываліся ў канцы XIV ст., калі дамінуючай у жыцці супольнасцяў Усходняй Еўропы стала праблема інтэграцыі ў больш буйныя дзяржаўныя ўтварэнні. Свае прэтэнзіі ў барацьбе за гегемонію князі падмацоўвалі і падвышэннем уласнага тытулу. Не выпадкова ў другой палове XIV ст. на ўсходнеславянскіх землях зафіксавана найбольшая колькасць князёў, якія тытулавалі сябе «вялікімі». Як адзначае Васіль Варонін, Полацкае княства стала Вялікім дзякуючы амбіцыйным планам князя Андрэя Альгердавіча. Перыяд такога тытулавання, з перапынкамі, уклаўся ў дзесяцігоддзе 1377–1378 гг. Адметнасць сітуацыі заключалася ў тым, што ўзняцця статуса полацкага княства адбывалася напярэдадні яго канчатковага скасавання¹¹¹. Уцягненне ж ва ўнутры- і знешнепалітычную барацьбу Вялікага Княства Літоўскага гэтага фантома, Вялікага Княства Полацкага, актуалізоўвала праблему тытулатуры ва ўсёй дзяржаве.

«Дзень народзінаў» Вялікага Княства Літоўскага

Тым часам, у другой палове XIV ст. сама назва ўсёй дзяржавы таксама перажывала значныя змены. Яшчэ і пасля Крэва (1385 г.) у крыніцах як назоў дзяржавы фігуруюць такія азначэнні, як: *terra Letouie et Russie*; *terra Lithuaniae*; *terra Litwanorum*; *in partibus Litwanie*; *land czu Littawn*;

¹⁰⁷ LECUB. – Bd. 6. – Nr. 2979. – S. 360 (11.09.1409); ПГ-3. – С. 201.

¹⁰⁸ Псковские летописи. – Вып. 2. – С. 105–106. Датаванне падзей зімой 1378–1379 гг. выглядае менш абгрунтаваным (Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – С. 375). *Данилевич В. Е.* Очерки истории Полоцкой земли... – С. 163.

¹⁰⁹ ПГ-3. – С. 145.

¹¹⁰ *Варонін В.* Вялікія князі полацкія... – С. 47.

¹¹¹ *Варонін В.* Вялікія князі полацкія... – С. 49.

unsere lande alze Littawen, Ruessen und anderswo wo si gelegen sind; terrae Litwania et Russia; Lettowerland, Rutzenland і г. п. І тут трэба зрабіць важнае ўдакладненне – усё гэта апісальныя назвы, але не афіцыйны тытул дзяржавы!¹¹² Толькі ў 1419 г. у дакуменце Ягайла і Вітаўта сустракаецца назва «*ducatus Lythwanie*»¹¹³. А тытул «*Magnus Ducatus*» фіксуецца ў наданнях ад 2 студзеня 1430 г. («*in terris nostris ducatus magni Lithuanie*»)¹¹⁴ і далей пачынае выкарыстоўвацца рэгулярна.

Парадак усталявання і ўжывання тытулу «вялікі князь» выглядае наступным чынам: найперш тытул Ягайлы (1386 г.), потым тытул Вітаўта (1411 г.), у далейшым тытул дзяржавы (1430 г.). У звязі з гэтым звязаная гіпотэза Адамуса, што тытул дзяржавы быў утвораны ад тытулу вялікага князя Вітаўта. У такім разе Вітаўт не атрымаў тытула Ягайлы, а таксама не стварыў свайго тытула ад назвы дзяржавы. Атрымліваецца, што тытул дзяржавы, у такім разе, быў утвораны ад утвораны ад тытулу Вітаўта.

У 1411 г. тытул «*magnus dux*» выконваў функцыю адрознення Вітаўта ад іншых князёў дзяржавы і не быў яшчэ тытулам манарха. Толькі з 1430 г. тытул «*magnus dux*» становіцца канчаткова адпаведным з назваю дзяржавы менавіта праз утварэнне такой назвы – Вялікае Княства Літоўскае. Досыць частка выкарыстоўвалася яшчэ формула «*Magnus Ducatus Lithuania et Rusie*». Пакуль каля 1450 г. не наступіла стабілізацыя назвы і найбольш пашыранай стала менавіта «*Magnus Ducatus Lithuania*». Звязанае гэта было, як уяўляецца, з прыўнясеннем новай прававой аднароднасці ў статус вялікага князя літоўскага і самога Вялікага Княства Літоўскага.

Спроба заключэння

Пералічваючы розныя варыяцыі тытулатуры ўладароў дзяржавы, што стане нам вядомай, як Вялікае Княства Літоўскае, а таксама выяўляючы тэндэнцыі ў замацаванні таго ці іншага тытулу, варта помніць пра складанасць гістарычных малюнкаў і ўмоўнасць гістарыяграфічных схем. Каб не забытацца ў дэталях, неабходна размяжоўваць тытул, як: 1) пазначэнне ўладнай ролі той ці іншай асобы ў дзяржаве («апісальны

¹¹² Adamus J. O tytule panującego... – S. 330.

¹¹³ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera Antonii Prochaska. – Cracoviae, 1882. – Nr. 845. – P. 459.

¹¹⁴ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Ed. A. Lewicki. – Cracovia, 1894. – T. III. Dodatek. – Nr. 5. – S. 503.

тытул»)¹¹⁵; 2) намінальны тытул, які выяўляе палітычную праграму («тытул-праграма»); 3) афіцыйна-прававы тытул («афіцыйны тытул»).

Да самага пачатку XV ст. тытул манарха Літвы не набыў завершанасці. На гэтым шляху маецца такі яскравы эпізод, як афіцыйнае валоданне Міндоўгам каралеўскім тытулам. У далейшым, пасля ўнутраных закатаў і адступлення Міндоўга ад хрысціянства, каралеўскі тытул выкарыстоўваўся адносна ўладароў Літвы як апісальны. Бо прававая і сакральная дактрына прызнавала каралеўскую годнасць толькі за тымі ўладарамі Еўропы, якія атрымалі карону са згоды папы ці імператара. Пра апісальны, а не іерархічны характар тытулу «князь» у Літве другой паловы XIII – першай чвэрці XIV стст. сведчыць пазначэнне ў заходніх крыніцах уладароў гэтай дзяржавы як «кароль»: «tex» і «konig».

Надалей манархі Літвы менаваліся князямі ці вялікімі князямі, але таксама ў апісальным, а не афіцыйна-прававым сэнсе – таму і сустракаюцца такія разнастайныя варыяцыйныя формы тытулаў. Прытым ў заходнееўрапейскай традыцыі літоўскі князь ужо адпавядаў герцагу (dux). Такое «паніжэнне» статусу ўладара Літвы ў вачох яго заходнееўрапейскіх контрагентаў ды храністаў было своеасаблівай «платай» за далейшую палітычную інтэграцыю, ці, скажам мякчэй, за ўцягванне Літвы ў еўрапейскія зносіны.

Таксама можна сцвярджаць, што ўсталяванне тытулатуры манархаў Літвы адбывалася пад уплывам «русінскай» традыцыі, пра што сведчыць і выкарыстання літоўскімі князямі кірылічнай пісьменнасці на такіх сімвалах улады і суверэнітэту, як пячаткі і манеты. І вось тут паўстае сур’ёзнае пытанне – у якіх суадносінах уплыву знаходзіліся гэтыя два чыннікі, «лацінскі» і «рускі», у справе ўсталявання афіцыйнага тытулу манарха Літвы. Праблема гэтая забытая, перш за ўся з-за «несіметрычнасці» корпусу крыніц – лацінскія звесткі XIII – першай паловы XIV стст. прадстаўленыя ў большасці актавымі крыніцамі, у той час як «рускія» (кірылічныя) паведамленні ўтрымліваюцца пераважна ў наратыўных крыніцах (летапісах). Тым не менш, можна сцвярджаць, што на практыку тытулавання манархаў Літвы адначасова ўплывалі абедзве традыцыі.

¹¹⁵ Эдвардас Гудавічус называе падобныя тытулы «побытавым тытулаваннем» (*Гудавічюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. – М.: Фонд им. Сытина – BALTRUS, 2005. – С. 97*).

The grand Lithuanian dukes' title: where is the place of the «rus'» tradition?

Nobility rank of the monarch has, undoubtedly, symbolical value. It is some kind of public presentation of the status and, some kind of the indication of foreign policy and cultural orientation. Complete title needs compulsory legitimating, legal registration or, at least, official recognition both from citizens, and at the international level.

By the beginning of the 15th century the title of the monarch of Lithuania didn't become final. In this regard such bright episode, as the official name of Mindovg by the king is presented. Further, after internal mutiny and derogation of Mindovg from Christianity, the royal title concerning governors of Lithuania was used as descriptive. It is connected with that legal and sacral doctrines recognized the royal validity only behind those who received a crown from consent of the Pope or the emperor. Further monarchs of Lithuania were called as princes or grand dukes but as in descriptive, instead of official sense – therefore different options of a form of a title meet. The analysis of sources testifies that practice of formation of a title of monarchs of Lithuania influenced both [«rusinsky»] tradition, and «Latin».